

УДК 94:821.101.2.09(092):39

О. В. Іллюша

Історичні ідеї Миколи Гоголя на фоні еволюції життєвих поглядів

Аналізуються історичні ідеї М. Гоголя на тлі еволюції його життєвих поглядів, описується характер та зміст розвідок з історії та етнографії України. Розкривається питання ідейних пошуків автора на шляху духовного реформування тогочасного суспільства царської Росії.

Ключові слова: Микола Гоголь, історичні ідеї, малоросійські пісні, дослідження.

Анализируются исторические идеи Н. Гоголя на фоне эволюции его взглядов, описывается характер и содержание исследований по истории и этнографии Украины. Раскрывается вопрос идейных поисков автора на пути духовного реформирования тогдашнего общества царской России.

Ключевые слова: Николай Гоголь, исторические идеи, малоросийские песни, исследования.

Analyzes the historical ideas of M. Gogol on the background of the evolution of life views, describes the nature and content the works of the history and ethnography of Ukraine. Reveals the questions about ideas search of author on the way of spiritual reforming of contemporary society of tsar Russia.

Key words: Mykola Hohol, historical ideas, Little Russian songs, research.

Особистість Гоголя живе і в наш час завдяки своїм містичним, живим, народним, образним і тонко комедійним творам. Про його популярність, із сучасної точки зору, свідчать всі атрибути успішності: в Україні його іменем названо Ніжинський університет, де він навчався, низку населених пунктів, бібліотек, фестиваль "ГО-ГОЛЬFEST". Натхнений його творчістю "Сорочинський ярмарок" на батьківщині Гоголя – щорічна подія загальнодержавного значення. Наступний переконливий факт: за мотивами 14 творів знято понад 30 фільмів і мюзиклів, тільки один "Вій" має 7 втілень у кіно, зокрема у Росії, Італії, Чехії. Так само, як Гоголь постійно доповнював і перевидавав свої твори, намагаючись їх перфектувати, режисери

робили нові екранізації, щоразу більше розкриваючи можливості благодатного сюжету.

Сучасному досліднику особистості М. Гоголя важко віднайти сектор творчого або життєвого шляху, який би не став предметом наукових пошуків. Передусім високим кількісним показником праць сприяє те, що монополію на автора не може взяти собі ні Україна, ні Росія. Дискусійним залишається питання належності його літературного доробку до скарбниці української чи російської культури. Розкриттю цього та інших питань присвячені дослідження С. Єфремова [13], П. Голубенка [20] і сучасних – П. Михеда [18], Ю. Барабаша [21], Едити М. Бояновської [27] та ін. Важливими для вивчення питання української національної складової у творчості М. Гоголя є праці дослідників у діаспорі Є. Маланюка [23], П. Филиповича [11], Д. Чижевського [17], Г. Грабовича [22]. Глибше зрозуміти митця як історика та етнографа дають змогу розвідки І. Каманіна [9], Є. Сверстюка [10], М. Томенка [7]. Ідейні пошуки М. Гоголя як філософа висвітлені у дослідженнях О. Стронецького [6], М. Поповича [8], А. Супрун [26].

В історіографії побутує неоднозначна оцінка особистості М. Гоголя. С. Єфремов назвав його "дисгармонійною постаттю". На думку вченого, саме його двоєдушність завадила розкрити свій потенціал повною мірою [13, с. 9]. Наслідком цього стало впадання М. Гоголя у крайнощі на шляху ідейних пошуків, який хоч і говорив, що "із усіх письменників, що їх біографії доводилося мені читати, я ще не стрівав ні одного, який би так уперто, як я, йшов до поставленої мети...", часто полишав свої задуми невітленими [17, с. 113]. Насамперед його бажання стати новатором і реформатором суспільства, служити народу пером або справами лежало в одній площині з прагненням слави. Тому після закінчення Ніжинської гімназії вищих наук у 1828 р. М. Гоголь вирішив переїхати до Петербурга та працювати на державній службі, оскільки вирішення юридичних питань, на його думку, було саме тим шляхом подолання несправедливості у російському суспільстві. Проте скоро він був розчарований чиновницькою діяльністю, у якій не зміг ні реалізуватися, ні отримати фінансового прибутку.

В "Авторській сповіді" М. Гоголь підкреслив, що відчуває своє призначення саме у письменницькій діяльності. Іntenції митця до створення літературного шедевру спонукали його до постійних творчих пошуків та самоаналізу: "Я сам письменник, не позбавлений творчості; я володію також деякими з тих дарів, котрі здатні

захоплювати..." Гоголь зізнається, що "... одні з кращих хвилин у житті ... були ті, коли я нарешті клав на папір те, що виношував довготерміново в моїх думках..." [1, с. 228–229].

Окрім того, юнацьке захоплення М. Гоголя історичною минувиною переростало в серйозне та професійне заняття, необхідне автору для реалізації задумів: "Мені здавалося завжди, що перш ніж упроваджувати щось нове, треба не абияк, а докорінно взнати старе..." [1, с. 208].

Митець хотів говорити "живими образами, а не мудруваннями", тому взявся за збирання народних пісень, повір'їв, анекдотів, казок, звичаїв, традицій, описів побутування, народного одягу та психологічних образів [1, с. 200]. Значний вплив на письменника мала праця М. Цертелева "Опыт собрания старинных малороссийских песен", і, мабуть, тільки завдяки їй поет дуже рано став збирати етнографічний матеріал [9, с. 78].

Після переїзду до Петербурга його зацікавленість історичними працями була підтримана О. Пушкіним, П. Плетньовим, В. Жуковським, М. Погодіним, М. Максимовичем та іншими видатними інтелектуалами сучасності. Там автор ознайомився з усіма доступними друкованими й рукописними джерелами з історії України, досконало вивчив "Історію Русів", про що свідчить його лист 1834 р. до І. Срезневського: "Я мав нагоду багато перечитати і, на жаль, пропустив нагоду багато переписати. З означених вами в "Запорозькій Старовині" мені невідомі дві: "Розгорнута повість про Україну до смерті Хмельницького". Заголовок цього рукопису мені здавався незнайомим. Повідомте мені, чи є в ньому щось нове порівняно з літописом Кониського, Шафонського, Рігельмана?.. Оддруковані є в мене майже всі, якими користувався Бантиш-Каменський..." [10, с. 146–147].

Більш за все Гоголь прагнув бути новатором, тому на початку 1834 р. оприлюднив свій намір написання повної "Історії України". Звертаючись до читачів, у "Объявлении об издании истории Малороссии" пояснив свою ідею тим, що задовільної історії України та народу, який протягом чотирьох століть існував відділено від Росії, не написано до цього часу [19, с. 117]. Письменник був повен ентузіазму: "Мені здається, що я її напишу, що скажу багато того, що до цього часу ще не говорилося... Нічого не варті всі літописи, в котрих я тепер риюсь, порівнюючи з цими дзвінкими, живими літописами (піснями – І. О.)..." [3, с. 283].

Перший біограф М. Гоголя П. Куліш вбачає "щасливейший інстинкт генія" у здатності письменника співвідносити власні

зусилля з зусиллями всього народу, як це намагався робити Микола Васильович. Саме фольклорна та літературно-літописна традиція мистецького осмислення світу здатні стати для талановитого митця найбільш точним дороговказом при відтворенні історичної та звичаєвої царин [14, с. 9].

М. Гоголь вважав, що українські пісні – найкращий приклад вивчення минулого, що є складовими джерельної бази дослідження історії народу: "В этом отношении песни для Малороссии – все: и поэзия, и история, и отцовская могила" [11, с. 12].

Написання праці автор планував продовжити в Києві на кафедрі історії новоствореного Університету Св. Володимира, про що свідчить листування з М. Максимовичем. Гоголь умовляє його також повернутися на Батьківщину: "Бросьте, в самом деле, кацапию и поезжайте в гетьманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда. Дурни мы, право, как рассудишь хорошенько. Для чего и кому мы жертвуем всем" [3, с. 273]. З цих слів можна зробити висновок, що перебування і творча діяльність на чужині для письменника є жертвою, яку він приносить, замість реалізації воістину актуальних і потрібних суспільних завдань.

У той час Гоголь, щоб "здобути ім'я", почав викладати історію в жіночому Патріотичному інституті, а з липня 1834 р. став ад'юнктом кафедри історії при Імператорському петербурзькому університеті. Як згадують сучасники письменника, перші свої лекції Микола Васильович читав із великим емоційним піднесенням, але досить швидко його ентузіазм минув, душа не лежала до викладацької справи [16]. Причину цьому Гоголь визначив для себе таку: "Этот народ бесцветный, как Петербург" [3, с. 344].

Гоголь був передусім творчою особистістю і бачив, якими різниці за світобаченням, моральними якостями, рівнем духовної зрілості були жителі тогочасної царської Росії, і це не могло не хвилювати автора. Він на собі відчув цей розкол народного духу, який не сприяв розвитку істинного мистецтва і творчих сил. Далекоглядний митець розумів, що об'єднання в суспільстві, де умовний Чичиков, Ноздрьов та Манілов вирішують долі тисяч живих "мертвих душ", можливе лише через шлях самоусвідомлення їх як громадян, які люблять свій народ і розуміють його.

Історичні ідеї М. Гоголя висвітлені, зокрема, у його працях "Про малоросійські пісні", "Погляд на утворення Малоросії". Найбільш стійкий інтерес М. Гоголя викликала доба Козаччини, і його здобуті знання лягли не тільки в основу повісті "Тарас Бульба", а й історич-

ного нарису "Розмисли Мазепи" та незавершеного роману "Гетьман" [19, с. 18, 33, 118, 126, 128].

До своїх історичних розвідок Гоголь підходив більше як художник та есеїст, їх можна віднести до поетичної історії, цікавої глибоким поетичним проникненням у характер і дух епохи [10, с. 147]. Починаючи писати історію України, письменник у листі 1834 р. до М. Погодіна зазначав наступне: "Малороссийская история моя чрезвычайно бешена; да иначе впрочем и быть ей нельзя. Мне попрекают, что слог в ней уж слишком горит, не исторически гжуч и жив; но что за история, если она скучна!" [11, с. 25]. Оце відчуття молодого Гоголя дивним чином збігається з думками про українську історію В. Винниченка.

Український дослідник І. Каманін зазначав, що недостатня обізнаність Гоголя з архівним матеріалом особливо заважала у змалюванні долі української жінки XVI–XVIII ст.: "... в указанные века положение женщины не было ни таким зависимым в браке, ни сама женщина не была так далека от интересов общественных как в XIX в." І. Каманін посилається на архівні розшуки О. Левицького й О. Фотинського та свої власні. В актах доби Хмельницького, що їх зібрав І. Каманін, "встречаются более десятка имен женщин, то участвующих в рядах воюющих, то предводительствующих отрядами крестьян; среди этих имен нет ни одного шляхетского; все эти воинствующие женщины-крестьянки. Можно думать, что Гоголю не были известны и народные песни о девушках-казаках. Иначе он не изобразил бы только нежную мать, преданную и любящую жену, всецело уходящую в заботы о семье и хозяйстве" [9, с. 123; 11, с. 26].

У Гоголевих повістях з минулого України можна зустріти недоречності та анахронізми, та й у його статтях зі всесвітньої історії, зокрема "Про середні віки", "Про викладання всесвітньої історії", теж, як би висловились сучасні науковці, багато публіцистичності. Ще під час навчання в гімназії Гоголь отримав таку рецензію від свого вчителя на свою шкільну працю про слов'ян: "Не соблюдена хронология и происшествия показаны в превратном порядке" [11, с. 25–26].

Проте планам М. Гоголя не судилося здійснитися. Навіть доставши рекомендаційні листи від О. Пушкіна й В. Жуковського до куратора Київського університету Брадке, отримавши підтримку від самого міністра Уварова, письменник не отримав обіцяної посади в університеті [10, с. 53].

Загалом молодому Гоголю заважали невпевненість у власних силах і відсутність системності у його дослідницькій діяльності на ниві історії рідного народу, що підтверджує факт про незавершений історичний роман "Гетьман". Якщо "Записки про Давню Русь" М. Карамзіна не надавалися до друку, то як же міг молодий Гоголь писати історію України в багатьох томах? Його наміри працювати на ниві історії були безперспективними [10, с. 153]. Адже М. Гоголь передусім відчував себе занадто молодим дослідником для такої ґрунтовної праці, особливо на фоні М. Карамзіна, В. Рубана та ін.

Як наслідок, автор втратив інтерес до історії, так і не написавши заплановану працю, яка могла б прискорити розвиток історичної та етнографічної науки в Україні. Як історик літератури, С. Єфремов, аналізуючи ставлення Гоголя до ідеї українського національного відродження, зазначив, що талановиті твори Гоголя з українського життя, хоча й були написані чужою мовою, хоча й не виявляли доброго знання українського життя, все-таки викликали інтерес до України, дарма, що то була Україна зовсім не та, яка існувала насправді [13, с. 4, 22].

Так чи інакше, але ця ситуація боляче вдарила по амбіціях письменника, що радикально змінило його погляди на історію: "У мене не було потягу до минулого. Предмет мій була сучасність і життя в його нинішньому побуті, можливо, тому, що розум мій завжди схильний до суттєвості й до користі більш відчутної..." [1, с. 220].

За таких умов М. Гоголь продовжує жити в Росії, хоча часто подорожує Італією, Швейцарією, Францією. Передусім, розмірковуючи над завданням письменника-творця, Гоголь робить резолюцію власних устремлінь: "Потрібно, щоб у творінні його життя зробило якийсь крок уперед і щоб він, осягнувши сучасність, ставши на рівень із добою, вмів зі свого боку віддати їй належне за своє навчання навчанням її..." [1, с. 226].

Літературному успіху М. В. Гоголя сприяли його найближчі друзі М. Прокопович та О. Данилевський, з якими він спілкувався зі студентських лав до кінця життя. Дослідниця О. Супрунок зазначає, що викладач словесності М. Прокопович позитивно впливав на Гоголя та сприяв реалізації багатьох творчих планів письменника [5, с. 149]. Зокрема, він редагував та допомагав у видавництві його творів у той час, коли Гоголь перебував у Римі.

М. Гоголь мав первинне почуття обов'язку щодо розкриття свого призначення і спонукав до цього своїх найближчих друзів. Митець не міг залишатися осторонь, бачачи, як згасають їх

літературні таланти, і тому вдавався до повчань та настанов. Лист М. Гоголя до О. Данилевського підтверджує цей факт: "Візьмись за що-небудь – пиши! Хоча б через любов до мене, якщо не хочеш через любов до себе..." [5, с. 58].

Він постійно прагнув до самовдосконалення. Цікавим є факт, що після написання багатьох збірок творів, таких як "Вечори на хуторі біля Диканьки" (дві книги – 1831 та 1832 рр.), "Арабески" (1835), "Миргород" (1835), "Ревізор" (1836), першого тому "Мертвих душ" (1841), у листі до В. Жуковського з Неаполя у січні 1848 р. він пише, неначе учень, який досягнув сократівського розуміння і стає на шлях всеохопного навчання: "На кожному кроці я відчував, що мені багато чого не вистачає, що я не вмю ще ні зав'язувати, ні розв'язувати події і що мені треба навчитися побудові великих творів у великих майстрів. Я взявся за них, починаючи з нашого люб'язного Гомера" [1, с. 198].

Зрілий митець хотів опанувати методологію створення воістину геніального твору, яким мав стати другий том "Мертвих душ". Автор настільки сконцентрувався на цій ідеї, для неї він зібрав стільки власних спостережень російської душі, стільки переосмислив, що чим частіше вдавався до глибокого самоаналізу, детально по-філософськи описував поставлені перед собою завдання, і відчував невимовну тугу, коли творче натхнення так і не приходило.

До цього часу Гоголь ще не відкритий як мислитель. Хоча він порушував питання про актуальні в той час соціальні проблеми імперії і ставив перед собою більш глобальну мету – пізнати душу сучасної людини, до нього "ні Карамзін, ні Жуковський, ні Пушкін не взяли це за ціль свого мистецтва" [17, с. 113].

Передусім Гоголь намагався пізнати власну душу, яка постійно була амбівалентною. У праці С. Єфремова знаходимо влучний опис української і російської душ автора: "Одна – молода, свіжа, овіяна чарівними споминами й поетичними мріями про далекий, милий серцеві рідний край; друга – стареча, холодна, сувора, зі службовими замірами, з тим надмірним звеличенням офіційної державності, що теж рано прокидається у Гоголя" [13, с. 8]. Письменник і гоголезнавець Є. Сверстюк вбачав причину такого дисонансу у тому, що "... Гоголь пристрасно любив Україну і все життя намагався полюбити Росію..." [10, с. 60].

У спадок своїм нащадкам він залишив ключ до розуміння його власної душі – "Авторську сповідь", яка співзвучна зі "Сповіддю" Ж.-Ж. Руссо. Обидва автори наголошували на важливості моральних принципів та вважали народ найбільшою цінністю держави.

Спостерігаємо постійну еволюцію життєвих поглядів митця. М. Гоголь як філософ у листуванні часто порушує проблему самопізнання людиною власних талантів через мистецтво. Письменник вірив, що його твори здатні примирити всі нечестиві поривання людської душі. Тому й схвилювався вразливий митець після виходу у світ першого тому "Мертвих душ", які мали революційні настрої. Італійський лікар Л. Чезаре так описував внутрішній стан автора: "Він навіть здійснив подорож до Єрусалиму і повернувся звідти значно спокійнішим, але в той час в Європі спалахнула революція 1848 р. – і докори сумління відновилися у Гоголя з новою силою. Його почали мучити уявлення про те, що у світі запанує нігілізм, який матиме намір знищити суспільство, релігію і сім'ю..." [2].

Гоголь завжди прагнув удосконалювати свою душу добрими справами, він не відступався від принципів, які ніби моральна декларація висловлені у його листах та творах, а саме: споглядати свою душу, очистити її від ненависті, сорому, огранювати власний характер любов'ю, як це робив Творець, та твердим вольовим зусиллям прямувати до означеної мети.

Сказане ним підтверджується реальними фактами. У "Вибраних місцях із листування з друзями" Гоголь дає пораду, призначену передусім для жінок, поділити всі свої фінансові видатки на сім частин, сьома – на церкву і на бідних. Автор пояснює механізм дії такого поділу: "Якби навіть ви були свідком картини нещастя, що крає серце, ... не смійте і тоді торкатися до інших куп, але їдьте по всьому місту, по всіх ваших знайомих і намагайтесь схилити їх до жалості... будьте готові навіть на приниження себе, ... щоб ви через це привчалися обрізувати себе у витратах..." [1, с. 124].

У житті так і вчинив письменник, дізнавшись про скруту художника Шаповалова: у Римі організував свій публічний виступ і читав "Ревізора". Присутні італійські аристократи виступом були незадоволені. Як наслідок, Гоголь пережив миті сорому, але це дало змогу зібрати 500 рублів [3, с. 160–161].

Отже, письменник постає перед читачем у багатьох іпостасях. За своєю природною схильністю душі і розуму М. Гоголь був дослідником, про що свідчить наповнення його творів етнографічним, історичним, філософським, психологічним змістом. Проте найбільшим авторським дослідженням Гоголя стало дослідження власної душі. Він ще з дитинства горів живим запалом зробити велику справу чи то на державній службі, чи з письменницьким пером, чи як лектор інституту, а головними його багатствами були ідеї.

Гоголь бачив, чого не вистачає тогочасному суспільству для його реформування та духовного поступу, і намагався заповнити цю порожнечу, беручись за різноманітні напрямки у творчій і науковій сфері.

Особливої уваги заслуговують історичні розвідки автора. Зважаючи на характер та зміст наукових праць М. Гоголя, можна зробити висновок, що він бачив історію у динаміці її поступу, акцентував увагу на основних подіях та особистостях, надавав пріоритетного значення фольклору, зокрема пісням, які слугували головним джерелом у відтворенні історичного процесу.

Література

1. Гоголь Микола. Зібрання творів : у 7 т. : до 200-ліття від дня народження / М. Гоголь. – К. : Наукова думка, 2010.
Т. 6. Духовна проза / упоряд. П. В. Михед. – К., 2010. – 349 с.
2. Чезаре Л. Геніальність и помешательство [Електронний ресурс]. – Минск : ООО "Попурри", 2000. – Режим доступу: <http://lib.misto.kiev.ua/DPEOPLE/LOMBROZO/genialn.txt>. – Назва з екрана.
3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений / Н. В. Гоголь. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1940.
Т. 10: – Письма 1820–1835. – 1940. – 538 с.
4. Супронюк О. Литературная среда раннего Гоголя / О. Супронюк. – К. : Академперіодика, 2009. – 178 с.
5. Супронюк О. Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии : библиографический словарь / О. Супронюк. – К. : Академперіодика, 2009. – 252 с.
6. Стронецкий О. Гоголь. Дослідження стилю, філософії, методів та розвитку персонажів / О. Стронецкий. – Кліфтон : Компютопринт Корпорація, Н. Дж., 2007. – 208 с.
7. Томенко М. Український романтик Микола Гоголь / М. Томенко. – К. : Генеза, 2009. – 120 с.
8. Попович М. Микола Гоголь : роман-есе / М. Попович. – К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1989. – 208 с.
9. Каманин И. Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии / И. Каманин. – К. : Типогр. М. М. Фиха, 1902.
10. Сверстюк Є. Гоголь і українська ніч : есеї / Є. Сверстюк. – Вид. друге, виправл. – К. : ТОВ "Видавництво "Кліо", 2013. – 328 с. : іл.
11. Филипович П. Українська стихія в творчості Гоголя / П. Филипович. – Вінніпег, 1952. – 31 с.
12. Кулікова Л. Проект антропологічно зорієнтованої історії. Історико-педагогічна спадщина М. В. Гоголя / Л. Кулікова // Вісник НАН України. – 2002. – № 9. – С. 49–54.

13. Єфремов С. Між двома душами. Микола Гоголь / С. Єфремов. – К. : Видавництво "ВІК", 1909. – 31 с.

14. Задорожна Л. Критичні спостереження П. Куліша над українським національним характером. Митець в оцінці характеру народу / Л. Задорожна // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2010. – № 21. – С. 8–15.

15. Чухліб Т. "Історія України" або "Історія українського козацтва" авторства Миколи Гоголя [Електронний ресурс] / Т. Чухліб. – Режим доступу: <http://www.hetman.tv/nomera/2012/2012-4-45/gogol.html>. – Назва з екрана.

16. Булига О. "Справи давнини нашої..." Микола Гоголь – історик України [Електронний ресурс] / О. Булига // День. – 2010. – 25 червня. – Режим доступу:

<http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/spravi-davnini-nashoyi>. – Назва з екрана.

17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – 230 с.

18. Михед П. Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст : монографія / П. Михед. – Ніжин, 2002. – 206 с.

19. Гоголь М. Зібрання творів : у 7 т. : до 200-ліття від дня народження. / упоряд. П. Михед. – Київ : Наукова думка, 2012.

Т. 7. Історична проза. Статті. Матеріали. – 2012. – 375 с.

20. Голубенко П. Між двох стихій / П. Голубенко // Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 224–327.

21. Барабаш Ю. Гоголь: анти- і постколоніальне прочитання: з досвіду сучасної української гоголіани / Ю. Барабаш // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 153. – С. 142–167.

22. Грабович Г. Гоголь і міф України / Г. Грабович // Сучасність. – 1994. – № 9 (401). – С. 77–96.

23. Маланюк Є. Гоголь – Гоґоль / Є. Маланюк // Маланюк Євген. Книга спостережень : статті про літературу. – К., 1997. – С. 374–389.

24. Литвинська С. М. Гоголь як український етнограф та етнопсихолог / С. Литвинська, Т. Чухліб // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К., 2010. – С. 247–258.

25. Ятищук О. Використання етнографічних матеріалів у творчості М. Гоголя [Електронний ресурс] / О. Ятищук // Філологічні науки. – 2014. – Вип. 16. – С. 35–43. – Режим доступу до ресурсу:

http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fil_Nauk_2014_16_8.pdf. – Назва з екрана.

26. Супрун А. Філософські погляди М. В. Гоголя в контексті українського романтизму : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Супрун Аліна Григорівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 168 арк.

27. Бояновська Едита М. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Едита М. Бояновська ; пер. з англ. А. Бондар. – К. : Темпора, 2013. – 608 с.